

Pungmesarna i vattenriket

Av Olof Persson och Peter Öhrström

Olof Persson och Peter Öhrström har under flera decennier ägnat mycket av sin fritid åt pungmesen. Allteftersom arten minskat i södra Skåne har fokus riktats mot nordöstra Skånes våtmarker, som efter de första svenska bofynden på 1960-talet blivit landets främsta område för pungmes

foto: Olof Persson

Pungmeshane (märkt som häckande Närke 2011) här på Härlövstippen 2012

Inledning

Ända sedan de första pungmesarna observerades i Sverige på 1960-talet är det tydligt att våtmarkerna på Kristianstadslätten har varit mycket attraktiva för arten. Efter en tydlig ökning av det svenska beståndet fram till 1990 har emellertid populationen minskat. Numera sker endast spridda häckningar utanför Skåne, och då Krankesjön uppenbarligen har tappat sin tidigare dragningskraft, är det våtmarkerna längs nedre Helgeån i Kristianstad Vattenrike som framstår som artens viktigaste tillhåll. Under de senaste häckningssäsongerna har vi haft möjlighet att mer frekvent studera populationen i detta område och vi skall här sammanfatta resultaten från våra nedslag i detta spännande område.

Kort historik och populationsutveckling

Denna artikel syftar inte till att ge någon detaljerad bild av pungmesens invandring, populationsutveckling och tillbakagång i vare sig Sverige eller Kristianstad Vattenrike, utan mer den känsla av artens utveckling runt Kristianstad och dess kopplingar till övriga Skåne som vi själva upplevt. Vi (artikelförfattarna) har med hjälp av individuell färgmärkning kunnat följa parbildning och häckningsframgång i Sydvästskåne sedan slutet av 1970-talet, men också under de senaste 25 åren gjort enstaka årliga besök i Vattenriket för att skapa en grov uppfattning om den nordostskånska populationen.

Det första svenska fyndet av pungmes bestod av ett fullständigt bo vid Råbelövssjön 1964

(Axelsson 1966) och vid Krankesjön påträffades 1971 nästa bo som bar spår av häckning (Göransson och Karlsson 1973). Sedan dess har pungmes häckat årligen i Skåne, i huvudsak inom två huvudutbredningar – Sydvästskåne (Krankesjön, Lommabukten, Svedala) och Kristianstad Vattenrike. Den första häckningen i Kristianstad Vattenrike konstaterades 1972 (Cronert och Svensson 1973) och samma år kunde två häckningar följas upp vid Löddesnäs i sydvästra Skåne (Öhrström 1974).

Under 70-talet kom alltså pungmesen att påbörja sin etablering i Sverige och expansionen tog fart på allvar under 80-talet då arten spred sig allt högre upp i landet och skapade en stam i Östergötland och Mälardalen. 1989-90 nådde den svenska pungmesstammen sin topp och efter en i stort sett halvering av det skånska beståndet 1991 har populationen successivt minskat för att idag vara till-

baka på en nivå motsvarande den i början av 80-talet (Persson och Öhrström 1994, 2006). Av allt att döma fortsätter den långsiktiga minskningen trots att det till synes verkar vara relativt gott om lämpliga häckningslokaler. Skälen till denna tillbakagång är svår att hitta men vi tror det hänger samman med en större grad av igenväxning i norra Europa eftersom tendensen är densamma i flera länder. Och då märks trenden tydligast i randen av artens utbredningsområde.

1989 konstaterades 8 häckningar i Kristianstadsområdet, vilket långt ifrån representerar det verkliga antalet, och 1990 sågs minst 25-30 bobyggande hanar även om bara 2 lyckade häckningar rapporterades. Just 1989-90 var artens toppår i både Skåne och Sverige. 1991 konstaterades visserligen 4 häckningar längs nedre Helgån men bara 8-9 bobyggande hanar. Övriga år på 90-talet inskränkte sig häckningarna till något eller ett par årlig-

foto: Peter Öhrström

Adult hona t.v. och adult hane t.h. LillövalLEN 2011. Notera könsskillnader i maskutbredning och ryggteckning

gen, och 1995 ingen alls. Även rapporter om adulta fåglar under häckningstid var förvånansvärt få under detta decennium, men efter millennieskiftet blev det åter en ljusning. De rapporterade häckningarna steg till ca 5-8 per år vilket placerade nedre Helgeån som en viktig kärna för den svenska pungmespopulationen.

Beroende på den populationsminskning vi på senare tid sett i Sydvästskåne, med minskat behov av inventerings- och uppföljningsinsatser från vår sida, bestämde vi oss 2011 för att stärka bilden av Kristianstadsområdet genom ökad besöksfrekvens. Vi gjorde 3-4 inventeringar från slutet av april till mitten av juni samt ytterligare ett par kvällsbesök för att ringmärka ungar. Samma sak skedde 2012. Genom dessa insatser tycker vi oss ha en ganska god bild av situationen, men för att följa populationen på individnivå krävs ännu tätare besök.

Ambisexuell polygami

Pungmesens komplexa häckningsstrategi med successiv polygami hos både hanar och honor (ambisexuell polygami) konstaterades först i Skåne (Persson & Öhrström 1985 och 1989). Det helt kringbyggda kokosnötstora boet, väl isolerat och väderskyddat, och som hänger relativt predationssäkert långt ut i kvistspetsarna är centralt för detta häckningssystem. Bokonstruktionen bidrar till att en förälder ensam klarar av att ruva och mata en kull, som kan uppgå till 8 ungar. Den andre föräldern blir fri från föräldraansvaret, och har därmed möjlighet att inleda ett nytt parförhållande (successiv polygami). Det är dock inte så att föräldrarna förhandlar om vem som skall ta hand om ungarna utan det framstår mer som en konflikt mellan könen vilken inte sällan leder till att båda lämnar kullen oruvad.

Ung pungme vid Karpalundsdammarna

Resultatet av artens unika parbildningssystem blir i Skåne att honan tar ansvar för drygt 50 % av kullarna, hanen för knappt 20 % medan ca 30 % lämnas oruvade av båda! Det är alltså helt normalt med såväl hanruvade kullar som helt övergivna, och vi ser årligen flera exempel på bådadera. I en omfattande undersökning i Ungern 2002-2007 var andelen övergivna kullar t.o.m. högre (40 %) än hos oss, medan både han- och honruvade kullar var något lägre (11 resp 49 %) (Pogany m.fl. 2008). De honor som är polygama brukar inte nöja sig med att bara lämna en första kull för att sedan själv ta hand om nästa, utan de kan lägga 3-6 kullar på en säsong och själv bara ruva den sista.

Vi menar att detta intressanta ”spel” mellan hanen och honan om vårdnaden beror på en rad faktorer som arv, attraktivitet, könsfördelning i populationen mm. Oavsett vilket skälet är så är pungmesens häckningssystem ett spännande forskningsfält med många ännu obesvarade frågor.

Pungmeslokaler

Med tanke på de relativt få tillfällen vi har kunnat besöka Kristianstadsområdet har vi inte själva haft tid att söka efter nya lokaler. Istället har vi förlitat oss till rapporter och information som vi fått direkt från olika personer eller på uppgifter från KriX hemsida och Artportalen ”Svalan”. Våtmarksområdet längs nedre Helgeån är stort till ytan och lämpliga pungmeslokaler finns på många håll. Däremot har vi identifierat ett antal prioriterade lokaler som också är de vi inventerar vid våra återkommande besök. Dessa lokaler ligger i två huvudområden - Härlöv respektive Hercules.

- **Härlöv**
  - Karpalundsdammarna
  - Lillöwallen
  - Härlövstippen
  - Naturum
- **Hercules**
  - Herculesdammarna
  - Rinkaby ängar
  - Rinkabyviadukten

Med Härlöv menar vi området från Karpalundsdammarna i norr längs Helge å ner till och förbi nuvarande naturum Vattenriket, inklusive västra sidan av Härlövstippen. Härlövsområdet är och har varit en viktig, och för pungmes sammanhållen sträcka, som spelat en betydande roll under alla år. Fåglarna rör sig fritt inom området och omflyttningar mellan de olika delområdena sker frekvent i samband med att nya bon byggs och partner byts. Även fåglar som tillfälligt är knutna till ett visst bo gör av och till längre utflykter till andra lokaler med bobyggande eller häckande pungmes, sannolikt för att bilda sig en uppfattning om möjligheten till att maximera sin avkomma genom succes-

siv polygami (flera partners, men bara en i taget).

Herculesområdet ligger väl skilt från Härlövsområdet, men ändå inte längre bort än att det emellanåt är ett visst utbyte av individer under häckningssäsongen. Fast det vanligaste är partnerbyten och nya boplatser inom respektive område. Besökande ornitologer till Herculesdammarna parkerar ofta vid ”skrotan” och det brukar innebära goda möjligheter till att se eller höra pungmes eftersom arten årligen har häckat i närheten sedan mitten på 80-talet. Men även nere vid dammarna och strax söder där om (norra delen av Rinkaby ängar) hyser regelbundet häckande pungmes. Rinkabyviadukten, en lokal som successivt blir allt sämre p.g.a. igenväxning, har trots det producerat ungar de senaste åren.

Det har skett betydande förändringar av vissa lokaler, speciellt Karpalundsdammarna, Lillöwallen och Härlövs ängar. Men även våtmarkerna väster om Härlövstippen har förändrats genom att hela björkridåer dött samtidigt som andra har vuxit till sig. Nu är i och för sig biotopförändringar något som kan vara till pungmesens fördel eftersom den föredrar våtmarker under igenväxning. När växtligheten blir allt för hög och tät kan ett tidigare lämpligt område bli mindre attraktivt för arten samtidigt som andra mindre bra områden kan växa till sig och förbättras.

Häckningar och utfall

Härlövsområdet

Karpalundsdammarna har efter sockerbrukets nedläggning blivit ett fantastiskt fågelområde med bra tillgänglighet. Strukturen med vassrika dammar, ridåer av björk och pil samt salixbuskar och högorter gör området idealiskt. Björkarna i kanten av den västra

dammen närmast bruket var väl frekventerade som boträd, men efter att dammkanten skalades från träd för några år sedan finns bara en liten lämplig rest kvar runt observationsgömslet. Däremot är de östra dammarna och strandzonen till Araslövssjön mycket attraktiva för arten.

Lillövallan sträcker sig från järnvägen ner till borgruinen och kunde före den stora trädrensningen hysa många häckningsbon. Vallan betraktas även idag som ett av kärntillhållen med årliga häckningar, men boplaterna är begränsade.

Den kanske minst kända men mycket viktiga lokalen är Härlövstippen. Till ”Tippen” räknar vi sankområdet alldeles väster om tippen, men också området kring Härlövsborgstornet. Tillsammans utgör detta ett starkt tillhåll med flera årliga häckningsbon.

Helge å-slänten med sin trädråd där naturum Vattenriket nu ligger, har under alla år varit en betydelsefull häckningslokal. Under sina glansdagar kunde slänten och tidigare närliggande dungar rymma flera häckningsbon. De senaste åren har det varit glesare mellan bona även om det fortfarande genomförs någon årlig häckning.

Under 2011 genomfördes ett 10-tal lyckade häckningar i Härlövområdet och något färre (7) påföljande säsong. Det totala antalet häckningsbon var dock ungefär desamma 2012, men vi såg tydliga tecken på predation i 2-3 bon, en nyhet för oss i Vattenriket men inte ovanlig vid Krankesjön. Bopredation sker som regel den sista veckan ungarna är kvar i boet, sannolikt för att de då är som ljudligast. Däremot kan vi bara spekulera i vad som kan ligga bakom predationen, men möjliga kandidater är nötskrika, större hackspett och mård.

Herculesområdet

De nedlagda tegelbruksdammarna har idag blivit mycket attraktiva för många våtmarksarter och har också skapat gynnsamma förutsättningar för pungmes. Just kantvegetationen till dammarna har inte varit de mest frekventerade för bobygge, även om det förekommer lite då och då, men träddungar eller -ridåer i dess närhet är oftare nyttjat. Däremot ser man regelbundet födosökande fåglar i vassarna och intilliggande kantvegetation, såväl matande adulta som nyligen flygga ungfågellikullar.

Rinkaby ängar är ett långsträckt område utmed Hammarsjöns östra sida och det är bara träddungen (al och pil) i dess norra del, och som ansluter till Åladammen, som ingår i våra inventeringsrundor. Rinkabyviadukten är ett begränsat och svärgenomträngligt sumpskogsområde där väg 118 korsar järnvägen.

Säsongen 2011 genomfördes minst 4 lyckade häckningar i området och ytterligare 2 påbörjades så sent att vi inte fick möjlighet att följa upp utfallet. Ytterligare ett bo hade ungar mycket nära flygg ålder, men vid återbesök för ringmärkning ett 10-tal dagar senare var boet helt söndertrasat. Huruvida ungarna klarat sig eller ej har vi inte kunnat fastlägga. Häckningsutfallet 2012 blev betydligt sämre med endast 2 lyckade kullar och en kull där den matande honan sannolikt förolyckats då det innehöll 6 döda ungar och ett rötägg.

Populationsjämförelse

Eftersom våra fältinsatser 2012 var relativt jämförbara med de 2011, men betydligt mer omfattande än föregående säsonger, gör vi en jämförelse bara mellan dessa båda år. Man ska förstå att det inte går att dra några en-

	2011	2012	Förändring
Adulta hanar	16	13	-19 %
Adulta honor	12	10	-17 %
Antal äggkullar	20	15	-25 %
varav honruvade	12	9	-25 %
varav hanruvade	6	4	-33 %
varav lämnade	2	2	0 %
Lyckade kullar (flygga ungar)	13	6	-54 %
Okänt resultat	4	3	-25 %
Misslyckade kullar	1	4	+300 %
Antal kända ungar	69	30	-57 %
varav ringmärkta	53	27	-49 %

Tabell 1: Jämförande populations- och häckningsuppgifter 2011 och 2012

tydiga slutsatser mellan endast två säsonger, men uppgifterna kan ändå utgöra ett intressant underlag i ett längre perspektiv.

Populationsminskningen mellan åren var ca 20 % och antalet bon med äggkullar sjönk med 25 %. Minskningen yttrade sig tydligast i ytterområdena Karpalund och Hercules medan de centrala delområdena LillövalLEN, Härlovstippen och Naturum-slätten höll en jämförbar populationsnivå.

Som framgår av tabell 1 halverades häckningsresultatet mellan de båda åren, trots att ruvade kullar bara sjönk med drygt en fjärdedel. Det försämrade häckningsutfallet får i första hand tillskrivas den bopredation i området runt Härlovstippen vi tidigare inte noterat i Kristianstadsområdet och som ledde till en kraftig ökning av andelen misslyckade häckningar. Vilken borövare som varit framme vet vi inte, men vid Krankesjön har vi tidigare sett hur en hona av större hackspett plockade ut nykläckta ungar ur ett bo. Andra tänkbara predatorer är nötskrika och mård (Persson och Öhrström 2006).

Ringmärkning

Under de första två veckorna som flygga fåglar återvänder pungmesungarna som regel till sitt häckningsbo för att övernatta. Den vårdande föräldern, vare sig det är honan el-

Olof och Peter i färd med pullmärkning av flygga ungar som återvänt till boet för övernattnig. Alla fångade pungmesar får en metallring på ena tarsen (normalt vänster tars i våtmarkerna i Vattenriket) och en eller två färgringar på den andra.

Ungfåglarna förser vi bara med en årsring där färgen skvallrar om vilket år den är född. 2012 fick alla märkta ungar en ljusgrön färgring och 2011 en orange, medan ungarna från 2010 har en röd.

Om en färgmärkt unge återvänder året därpå eller senare så fångar vi in igen och förser den med ytterligare en färgring i en färgkombination så vi kan skilja individerna åt.

foto nästa sida: Sanne Öhrström

ler hanen, fortsätter att mata den flygga kullen och visar dem tillbaka till boet. Just detta ger oss som vill ringmärka dem en sällsynt bra chans att fånga ungarna vid boet, men först sedan de kan flyga på egen hand. Det minskar risken för störning, speciellt som bona ofta hänger mycket svåråtkomligt. Ibland hänger boet så otillgängligt att vi inte ens kommer åt det med vår speciella anordning på en lång fångststav, men för det mesta brukar det gå bra.

Under våren när pungmesarna återvänt från vinterkvarteren i Sydvästeuropa försöker vi fånga och individmärka (två färgringar) så många individer vi kan. Det är också tidsödande men helt avgörande för att kunna förstå vilka individer som är i par och hur dessa parkonstellationer ändras över tiden. Ständiga omflyttningar och nya bobyggen gör att vi vid varje besök måste inventera alla områden, även sådana som inte hade några fåglar vid föregående besök.

Det är mer regel än undantag att vi hittar pungmesar med utländsk ring. Varje säsong fångar vi ett par tre sådana bara i Vattenrike. För det mesta är det individer märkta på rast- eller övervintringsområden, och då har de inga färgringar. Om än mycket sällan så dyker det upp fåglar med färgkombinationer som inte är våra. Det har varit fåglar från andra liknande fältstudier i Polen eller Tyskland, eller från Mellansverige.

Flyttning och omflyttning

Som tidigare nämnts kan pungmesar röra sig över ganska stora områden under häcknings-tid. Det är vanligt att hanar byter lokal mellan två bobyggen, och då kan det handla om flera km mellan lokalerna. Även honorna rör sig över liknande områden när de byter partner. Det är dessa omflyttningar och partnerbyten som gör det krävande att följa fåglarna

foto: Hans Cronert

Parningsförsök nära naturum Vattenriket 2012. Lägg märke till att honan, den högra fågeln, är ringmärkt

under säsongen, men också det som gör det så spännande.

Redan under sommaren kan man se betydande rörelser hos framför allt årsungarna. I slutet av juli och augusti kan ungar från Kristianstad tillfälligt ses lite varstans i landskapet, till och med i Öresunds kustvassar och vid Falsterbo. Vi tolkar detta som ungfågelsrörelser eftersom den verkliga höstflyttningen kommer igång först i september.

Pungmesen är den flyttande ”småfågel” som utan konkurrens har den högsta återfyndsandelen. Enbart våra egna 1850 märkta pungmesar i Skåne sedan 1976 har gett 56 utlandsåterfynd. Till det kommer lika många (57 st) kontrollerade pungmesar med utländsk ring. Totalt toppar Frankrike detta utbyte med 52 % av alla fynd, följt av Spanien (16 %) och Tyskland (12 %). Sammantaget är det 13 olika länder som vi haft ett ringutbyte med, där Portugal är det mest avlägsna.

Bobyggande hane nära naturum Vattenriket

Tittar vi på det mer begränsade materialet från Kristianstad vad gäller utlandsåterfynd (12 individer) så härrör sig 8 från Frankrike, 2 från Tyskland och 1 från vardera Spanien och Litauen. Den spanska pungmesen märktes som 1k hane i Zaragoza 16 nov 2008 och kontrollerades som häckande vid Kristianstad både 2010 och 2011. En annan hane märktes som ad hane den 21 oktober 2008 i Gironde i västra Frankrike och kontrollerades som häckande vid Kristianstad säsongerna 2009 och 2010, för att sedan fångas i Falsterbo på höstflyttningen den 30 september 2010. Ett annat intressant fynd är den hane som vi märkte den 27 juni 1989 vid Hammarsjön och som kontrollerades den 5 juli 1990 vid Silute i Litauen. De fåglar vi kallar ”våra” kan mycket väl häcka någon helt annan stans nästa säsong.

Till materialet med utlandsåterfynd kommer ett mycket stort antal svenska kontroller, framför allt våra egna kontroller men också många från Falsterbo. En hane som 2010 höll till vid Krankesjön kontrollerades året därpå vid Lillöwallen. Ett exempel på en mer långväga svensk kontroll är en häckande hane vid Härlövstippen som avlästes den 20 maj 2012 och som var märkt som häckande vid Rynningeviken i Närke nästan på dagen ett år tidigare. En annan intressant individ är den hane vi märkte den 14 maj 2011 vid naturum Vattenrike och som den 30 september samma år kontrollerades på Utklippan i sydöstra Blekinge.

Genom alla de kontroller och återfynd vi fått kan vi se ett tydligt mönster för höstflyttningen. Pungmesen lämnar Skåne i septem-

ber, främst i den senare halvan, och i första oktoberhalvan kommer återfynden mestadels från Tyskland, Belgien och Luxemburg för att sedan ge en mycket markant återfyndstopp från Gironde i västra Frankrike mellan 20 oktober och 10 november. Under senare delen av november och december är det Spanien, och då främst Katalonien, som ger flest återfynd. Om det är fåglarna från Gironde som fortsätter dit har vi däremot ingen information om.

När det gäller övervintring i Sverige finns det bara några enstaka fynd, och de intressantaste kommer från Hammarsjöns vassar. I januari 1980 sågs 8 ex i en flock och under januari-mars 1991 noterades 2-6 individer. Trots dessa fynd får vi betrakta pungmesen som en utpräglad flyttfågel med återkomst i april. Vissa år kan de tidigaste individerna anlända i slutet av mars, men början av april är vanligast. Sedan sker en viss ”påfyllning” under hela månaden.

De första hanarna som kommer på våren är vanligtvis sådana som häckat föregående år och som nu snabbt vill etablera bra revir. Även honor återvänder gärna, men inte riktigt i samma omsträckning som hanar. Av ungfågeln är det en liten andel som vi får tillbaka som häckande individer, men det brukar vara några varje år. Det är dessa vi återfångar för att ge en andra färgring för att kunna urskilja den som individ.

Framtiden

Tendensen för den svenska pungmesstammen är överlag vikande och i nuläget det ser ut som att Kristianstadsområdet hyser den största populationen, trots att vi bara talar om 20-30 identifierade häckande individer. Med våtmarksområdet längs nedre Helgeån i Kristianstads Vattenrike som artens viktigaste fäste i Sverige gäller det att bevara de biotoper som pungmesen är i behov av. Vi bedömer inte att det innebär några omfattande åtgärder utan mer om att i samband med vegetationsröjningar ta med pungmesens krav i konsekvensbedömningen.

Olof Persson & Peter Öhrström

Referenser

- Axelsson, P. 1966. Pungmesbo vid Råbelövssjön. Medd. SkOF 5: 35-36
- Cronert, H. och Svensson, Å. 1973. Iakttagelser från en häckning av pungmes *Remiz pendulinus* i Sverige. Vår Fågelvärld 32: 111-114.
- Göransson, G. och Karlsson, J. 1973. Pungmesens *Remiz pendulinus* expansion i Europa och dessförekomst i Sverige. Vår Fågelvärld 32: 107-110.
- Persson, O. och Öhrström, P. 1985. Finns det några regler i pungmesens *Remiz pendulinus* häckningsystem? Vår Fågelvärld 44: 135-144.?
- Persson, O. och Öhrström, P. 1989. A new avian mating system: Ambisexual polygamy in the Penduline Tit *Remiz pendulinus*. *Ornis Scandinavica* 20: 105-111.
- Persson, O. och Öhrström, P. 1994. Pungmesen *Remiz pendulinus* 30 år i Skåne. *Anser* 33: 237-244
- Persson, O. och Öhrström, P. 2006. Pungmesen i Skåne 1990-2005. *Anser* 45: 129-138
- Pogány, A, Szentirmái, I., Komdeur, J., Székely, T. 2008. Sexual conflict and consistency of offspring desertion in Eurasian penduline tit *Remiz pendulinus*. *BMC Evolutionary Biology* 8: 242.
- Öhrström, P. 1974. Iakttagelser vid en häckningsplats för pungmes i Västskåne 1972-1973. *Anser* 13: 157-166.